

ӘОЖ 327. 4/9

Б.М. Балаубаева
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
халықаралық қатынастар факультеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: binur77@mail.ru

Жапонияның Орталық Азиядағы саясаты

Мақалада Жапонияның Орталық Азияға саясаты жан-жақты қарастырылады. Жапония ОА-ның табиғи байлығына мүдделі екендігін жасырмайды және бірнеше жылдар бойы өз мүдделерінің негізін түсінуге мүмкіндік жасап келеді. Осыған орай, мемлекеттердің әрбірімен қатынастар орнату олардың толықтай ресурстық мүмкіндігіне тәуелді болды. Осы салада дамуға ресми көмек бағдарламасы шеңберіндегі қаржылық көмек те белгіленді. Бір қарағанда осы аймақтағы Жапония саясаты оның географиялық алыс орналасуы себепті болашағы жоқ болып көрінеді. Дегенмен Жапонияның доктриналарын, концепциясы мен бастамаларын сараптай отырып, ОА-дағы жапондық саясат бүгінгі күннің уақытша қатынастары емес, ертеңгі күннің ұзақ мерзімді болашағы деп сенімділікпен айтуға болады. Дипломатияның бүкіл тарихы бойынша Жапония ешқашан да «бір рет қолданатын» акциялармен шектелген емес, ал оның саясаты әрдайым ұзақ мерзімді шараларды жасауға бағытталды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, еуразиялық дипломатия, Орталық Азия + Жапония форумы, диалогтар.

B.M. Balaubaeva
Japan's policy in Central Asia

This article comprehensively considered Japan's policy in Central Asia. Japan does not hide their interest in the natural resources of Central Asia, and over the years will give the opportunity to understand the basis of their interests. In this regard, the establishment of relations with each state completely depended on their resource capabilities. Financial support has been established within the framework of assistance for the development of this sector. At first glance it seems that Japan's policy in the region is seen without perspective, because of its remoteness. However, analyzing the doctrine, concepts and initiatives of Japan, we can confidently assert that its policy in the region is not temporary, and have long-term. In the history of Japan's diplomacy was never limited by «one-time actions,» and its policy is constantly focused on long-term.

Keywords: Central Asia, the Eurasian diplomacy, forum Central Asia + Japan, dialogues.

Б.М. Балаубаева
Политика Японии в Центральной Азии

В статье всесторонне рассматривается политика Японии в Центральной Азии. Япония не скрывает заинтересованность в природных ресурсах в Центральной Азии и на протяжении нескольких лет даст возможность понять основы своих интересов. В связи с этим установление отношений с каждым государством полностью зависит от их ресурсных возможностей. Была установлена финансовая поддержка в рамках программы помощи на развитие этой сферы. На первый взгляд кажется, что политика Японии в этом регионе в силу ее отдаленности видится безперспективной. Тем не менее, анализируя доктрины, концепции и инициативы Японии, можно с уверенностью утвердить что ее политика в регионе не временная, а имеет долгосрочный характер. В истории дипломатии Япония никогда не ограничивалась «одноразовыми акциями», а ее политика постоянно была направлена на долгую перспективу.

Ключевые слова: Центральная Азия, евразийская дипломатия, форум Центральная Азия плюс Япония, диалоги.

XX ғасырдың аяғында тәуелсіздік алған Орталық Азия (ОА) елдері геосаяси тұрғыда әлемдік саясаттың басты орталықтарының ұлттық мүдделері тоғысқан аймаққа айналды. Каспий теңізінің көмірсутек және биологиялық

ресурстары, сондай-ақ салынып жатқан транспорттық жол тораптары болашақта XXI ғасырдағы ерекше маңыздылыққа ие теңіздік хабарламалардың баламасына айналуы мүмкін. Халықаралық қауымдастық үшін ең басты сұрақ

ОА-дағы ресурстарға еркін қол жетушілік пен транспорттық коммуникацияларға бақылау орнатуда қандай елдің айқындаушы стратегиялық ықпалы бекітілетіні болып табылады. АҚШ, Еуропалық Одақ (ЕО) елдерінің, Ресей және Қытайдың ОА-ға деген мүдделері Жапонияны да қатыстырмай қоймады [1]. Жапонияның алдағы дамуы энергетикалық шикізат пен оның жеткізілуінің қауіпсіз жолдарына тәуелді болғанымен, экономикалық күштілігі бойынша әлемде үшінші держава екендігі белгілі.

Жапония ОА мемлекеттерінің өз тәуелсіздігіне қол жеткізген уақыттан бастап осы аймаққа деген саясаты аса жоғары белсенділік танытпады. Алайда кейінгі жылдары бірқатар саяси және экономикалық факторлармен айқындалатын Жапонияның ОА елдеріне деген мүддесінің артуы байқалуда. Жапонияның ОА-ға деген сыртқы саясатындағы анық стратегияның құрылуы мен өзгертілуі оның көптеген параметрлер бойынша сол қалыптасқан аймақпен келісе алатындығымен байланысты. ОА-ның энергетикалық ресурсты экспорттау саласында Таяу Шығысқа балама ретінде шыға алатын территория имиджі пайда болды. Жапонияның ОА-дағы саясаты бірқатар жылдар бойы көптеген зерттеушілердің тұрақты қызығушылығын туғызып келеді. Бұған себеп Жапонияның ОА-ға қатысты саясатында маңыздылығының артуы болып табылады [2].

Жапонияның жоспарлары араға 2-3 жыл салып тұрақты түрде өзгеріп отырады. 1991-2008 жылдар аралығында Жапония ОА-ға өз байланысты бастамаларын алға қоя бастады.

1991-1992 жылдары – Жапония ең алғашқы мемлекеттер қатарында ОА мемлекеттерінің тәуелсіздігін мойындап, олармен дипломатиялық қатынастар орнатты. 1993 жылы премьер-министр Рютаро Хасимотоның Жапонияның Ресей және ОА елдерімен экономикалық және саяси ынтымақтастықтарды анықтаған «Еуразиялық дипломатия» бағдарламасы Жапонияның осы елдерге бағыттаған дипломатиялық концепциясы еді. Бұл құжатқа сәйкес Жапонияның ОА-ға қатысты саяси бағыты 3 басты қағидатты құрайды:

– сенім мен өзара түсіністікті тереңдету бойынша саяси диалог;

– аймақтың гүлденуін қамтамасыз ету үшін табиғи ресурстарды игеру саласындағы ынтымақтастық пен экономикалық ынтымақтастық;

– ядролық қаруды таратпау, демократизация және тұрақтану арқылы аймақтағы бейбітшілікті қорғау.

Аталмыш «Еуразиялық дипломатия» концепциясы Жапонияның премьер-министрі Хасимотоның 1997 жылғы 24 шілдедегі сөзінен кейін кең тарала бастады. Хасимото өз сөзінде халықаралық қатынастар мен саясаттағы ерекше геостратегиялық кеңістік ретінде еуразиялық құрлықтың маңызды рөлін атап көрсетті. Ол «Еуразияны» айта отырып, шын мәнісінде Хасимото Еуропаға қарай бағытталған, Қытайдан ОА арқылы Каспий маңы территорияларын басып өтетін «Жібек жолы» туралы сөзіне назар аудару керек. Хасимото: «Жапонияның Жібек жолының тарихтағы атағымен пайда болған осы аймаққа деген тамыры тереңге кеткен қызығушылығы бар», – деген-ді. Оның меңзеп отырғаны – Каспий маңындағы мұнай мен газ Жапония сыртқы саясатының маңыздылығы болса керек-ті. Жапония СІМ-нің «Көгілдір кітабында» 1998 жылға дейін ҚХР, ҚР, Ресеймен «еуразиялық дипломатия» контекстінде өте тығыз қатынастарды нығайту қажеттілігі айтылып келді, алайда аталмыш терминнің пайда болуы Жапонияның Каспий маңының энергетикалық ресурстары ерекше көңіл бөлуімен байланысты [3].

1998 жыл – «Жібек жолы дипломатиясы», демократиялық қайта құруды қолдау, экономикалық реформаларға жәрдемдесу, табиғи ресурстарды барлау және транспорттық инфрақұрылымның қайта құрылуына бағытталған еді. Ең бастысы, Жапония «Жібек жолы елдері» деген терминді ресми түрде қолданды және сонымен қатар алғаш рет Орталық Азия елдері Жапонияның сыртқы саясатындағы басым бағыттарының бірі болып табылатындығы мәлімделінді.

2004 жылы – «Орталық Азия + Жапония» диалогі шеңберіндегі бастамасы ынтымақтастық пен аймақтық өзара әрекеттестікке жәрдемдесу мақсатында тұрақты кездесулер өткізуді қарастырды. Диалогте ынтымақтастықтың 5 бағыты анықталған:

- саяси диалог;
- ішкі аймақтық ынтымақтастықты дамыту;
- бизнесті көтермелеу;
- интеллектуалды диалог;
- мәдени қатынастар;

2006 жылы «Орталық Азияның бейбітшілік пен тұрақтылықтың дәлізіне трансформация»

ОА мемлекеттеріне болашаққа бағытталған көпжылдық кадам жасау болып табылады. Бұл бастама ОА-ға Жапония Сыртқы істер министрі Таро Асомен алға қойылған өзінше бір жаңа кадамды көрсетеді. Оның сөзінде ОА – Жапония сыртқы саясатының тиісті жаңа бағыты екендігі аталып өтілді. Сонымен қатар министр белгілі аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз етудің болашақта табиғи ресурстарды игеру үшін де, тасымалдау үшін де аса маңыздылығына ерекше назар аударды.

«Орталық Азия» деген ұғымда Жапония оның ҚХР-ның Шыңжаң Ұйғыр автономдық ауданы және Ауғанстанды қосатын шынайы географиялық мәні емес, КСРО-ның бұрынғы бес мемлекеті: Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түрікменстанның қазіргі шекаралары аумағын қамтитынын ескерте кеткен жөн. «Орталық Азия + Жапония» диалогының ашылу форумынан кейін 2005 жылы Жапония бастамасымен Азия даму банкі жолымен құрылған Орталық-Азиялық аймақтық экономикалық ынтымақтастық ұйымына Ауғанстан мемлекеті де кірді. Бұл Жапонияның ОА-дан Оңтүстік-Шығыс Азия нарығына шығу мақсатында оңтүстік бағытта мұнай-газ құбырларын құру бойынша жобаларын қолдайтындығымен байланысты. Жапонияның мұндай жоспарлары ОА мемлекеттерімен келешектегі қарым-қатынастарды дамытуына айтарлықтай әсер етеді деп сендіреді.

Жапония ОА-ның табиғи байлығына мүдделі екендігін жасырмайды және бірнеше жылдар бойы өз мүдделерінің негізін түсінуге мүмкіндік жасап келеді. Осыған орай, мемлекеттердің әрбірімен қатынастар орнату олардың толықтай ресурстық мүмкіндігіне бағынышты болды. Осы салада дамуға ресми көмек бағдарламасы шеңберіндегі қаржылық көмек те белгіленді. Бір қарағанда осы аймақтағы Жапония саясаты оның географиялық алыс орналасуы себепті болашағы жоқ болып көрінеді. Дегенмен Жапонияның доктриналарын, концепциясы мен бастамаларын сараптай отырып, ОА-дағы жапондық саясат бүгінгі күннің уақытша қатынастары емес, ертеңгі күннің ұзақ мерзімді болашағы деп сенімділікпен айтуға болады. Дипломатияның бүкіл тарихы бойынша Жапония ешқашан да «бір рет қолданатын» акциялармен шектелген емес, ал оның саясаты әрдайым ұзақ мерзімді шараларды жасауға бағытталды.

Нәтижесінде жапондық прагматизм ОА-дағы сыртқы саясаттың негізгі ұстанымдары болатын 3 бағытты анықтады: ОА-ға ұзақ мерзімді болашақтық жоспар негізінде кадам жасау; аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және ашық аймақтық ынтымақтастықты қолдау; аймақтағы өзара тиімді әріптестікті қарастыру.

Осы айтылғандарды сараптай келе, келесідей қорытындыға келуге болады. Жапония өзінің ұзақ мерзімді болжамдарын Ауғанстанмен, нақтырақ айтсақ, Ауғанстан мен Пәкістан арқылы ресурстарды тасымалдаудың қауіпсіз жолдарын салумен байланыстырады. Таро Асо өз сөзінде Ауғанстанның тұрақтылығы ОА-дағы жағдайға тікелей әсер ететіндігін бірнеше рет басып айтқан. Токионың пікірінше, тұрақтылық кепілі ретінде әскери құрамды ұстап отырған АҚШ болуы қажет. Әрине, қазір сол бағыттағы қауіпсіздікті сақтау Американың қолынан келетіндігін болжау өте қиын, дегенмен бұл жерде маңыздысы – АҚШ пен Жапонияда өз жоспарларын аймақта іске асыру үшін мүмкіндіктері мен уақытының болуы [4].

Сыртқы істер министрінің парламенттік орынбасары Ютака Банноның айтуы бойынша, Жапон тарабы Орталық Азияның өздері үшін құндылығы «келесі үш мәнмәтінде» деп санайды:

«Біріншіден, геосаяси көзқарас жағынан ОА стратегиялық маңыздылыққа ие. Шығыс-Батыс пен Солтүстік-Оңтүстік Еуразияны байланыстыратын жолдар қиылысында орналасқан ОА-ның тұрақты дамуы еуразиялық тұрақтылықтың маңызды факторы болып табылады.

Екіншіден, құнды табиғи ресурстар, соның ішінде табиғи газ, мұнай, уран және сирек кездесетін элементтер біздің мемлекет үшін өте маңызды.

Үшіншіден, бұл аймақ қазіргі халықаралық қауымдастықтың өзекті мәселелерін, соның ішінде Ауғанстанның тұрақтылығы; лаңкестік исламдық экстремизмнің таралуын алдын алу; есірткі айналымын тиімді бақылануын шешуде маңызды рөл атқарады» [5].

Жапония Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ), Еуразия экономикалық қауымдастығы (ЕурАзЭҚ) секілді аймақтық ұйымдар мен Орта-азиялық аймақтық экономикалық ынтымақтастық секілді аймақ шеңберінде қолға алынған ынтымақтастық жобалары арқылы ынтымақтастықтың әлі де дамуын теріске шығармайды. Жапондық үкіметтің ұстанымы Жапония дипломатиялық саясатын ОА елдеріне қарасты

көтермелеу, нақтырақ айтқанда, Диалогтар шеңберінде дамыту болып табылады.

Мысалға, «Токиолық диалог» осы бағыттардың бірі – интеллектуалды диалогқа жатады. Онда Жапония және ОА елдерінің сарапшылары мен ғалымдарының қатысуымен «Track-2» форматтағы талқылаулар жүргізіледі.

Талқылаулардың мақсаты үкіметаралық диалогтарға ұсыныстар жасай отырып, ОА мен Жапония арасындағы интеллектуалды алмасудың кеңейтілуі болып табылады. Алыстағы Жапонияның аймақтағы мәселелерге деген мүддесін түсіну мақсатында токиолық диалогтар тақырыптарын айтып көрелік.

Бірінші токиолық диалог «ОА-дағы аймақтық ынтымақтастықтың келешек мүмкіндіктеріне», «ОА мемлекеттерінің өзге елдермен қатынасына» арналған болатын. Екінші токиолық диалог барысында «су ресурстар мен электроэнергия мәселелері бойынша ОА-дағы аймақтық ынтымақтастықтың келешектік мүмкіндіктері», «ОА-дағы энергоресурстардың жеткізу маршруттарының диверсификациясы» (2007 ж. қаңтар) тақырыптары қозғалды. Үшінші токиолық диалог «Қоршаған орта («ОА-дағы топырақты қорғау саласындағы ынтымақтастық» және «ОА-ның қоршаған ортасына климат ауысуының әсері мен контролшемдер»» (2009 ж. ақпан) тақырыптарында жүргізілді [6].

Төртінші токиолық диалог «ОА-дағы транспортты-логистикалық инфрақұрылымның жабдықталуы» (2010 ж. ақпан) тақырыбына арналған. Жапония теңізге шығу жолы жоқ ОА елдерінің ұзақ әрі өз бетінше дамуы мен гүлденуі үшін алда автомобильді, теміржол жолдары, теңіз және әуе порттарын құрайтын тек транспортты-логистикалық инфрақұрылымның жоспарлы жабдықталуы ғана емес, сондай-ақ жалпы аймақтық дамуға бағытталған сәйкес аймақтық ынтымақтастық қажет» деп ойлайды [7].

Жапония үкіметі «іс-қимыл жоспарын» қабылдады. Ол «Транспорт саласын» аймақтық ынтымақтастықты іске асырудың басымдылық нүктесі ретінде анықтады. Қазіргі уақытта ОА елдері үшін ортақ маңызды іс бүкіл әлеммен, Жапониямен қоса, инвестициялық және сауда қатынастарын ілгерілету үшін жаһандық экономикамен ынтымақтастық болып отыр. Осылайша, болашақта Жапония үшін маңызды болып саналатын ОА аймағымен сауда-инвестициялық байланыстарды жоғарғы деңгейге көтеру көзделуде.

Сауда-экономикалық және инвестициялық топтардың диалогтық алаңға белсенді араласуы қарастырылған. 2011 жылдың шілдесінде жалпы ОА аймағының экономикалық дамуына ат салысу, транспортты-логистикалық желінің жалпы жабдықталуы мен аймақтан тыс нарыққа қол жеткізуді қамтамасыз ету жөніндегі мәселелер талқыланды.

Осыдан ОА-ның шетел капиталдардың қызығушылығын тудыратын бірыңғай нарық ретінде дамуы және қандай жолмен жапондық бизнес ОА экономикасының дамуына өз үлесін қоса алады деген логикалық байланысты сұрақтар туындайды.

ОА аймағында Халықаралық Ынтымақтастық бойынша Жапондық Агенттік (LICA), Халықаралық ынтымақтастықтың жапондық банкі (JBIC), Экспортты және шетелдік инвестициялық операцияларды сақтандыру жөніндегі Жапония мемлекеттік агенттігі (NEXI) және Жапонияның сыртқы саудасын дамытуға жәрдемдесу ұйымы (JETRO) секілді жапондық үкіметтік ұйымдар жұмыс істейді. Жапония болашақта осы қызметті аймақтың экономикалық дамуымен байланыстыру үшін «тиімді ынтымақтастыққа жағдай жасайды».

Жапония нарықтық экономикамен басқару жүйесі және экономикалық айырбас жүргізу (нарықтық экономикамен басқару, нормативтік-құқықтық базаны күшейту, инвестициялық келісімшарттар, басқа келісімдер, инвестициялық климатты жақсарту бойынша жүйенің негізін қалыптастыруға қолдау көрсетеді.

ОА аймағындағы жалпы экономикалық даму бойынша шаралар арасында Жапонияның электр станциялары мен электрлік желілері, оңтүстік-солтүстік, батыс-шығыс транспорттық дәліздерін дамыту жолымен аймақтағы экономикалық дамуына ат салысатын Орталық Азиялық Аймақтық Экономикалық Ынтымақтастық (CAREC), басқа да халықаралық ұйымдармен қарым-қатынасын көрсетіп өтейік. Болашақ дамуға ресми көмек (ДРК) және басқа жобалар шеңберіндегі мүмкін болатын ынтымақтастықтар қаралады.

ОА елдері өз тарапынан Жапония алдыңғы қатарлы технологияларға ие салалардағы қайта жаңартыла алтын және балама энергияның бастауын пайдалануға қызығушылық танытып отыр. Жапониядан технологияны жіберу арқылы өндірісті жаңарту мақсатында Көлік өндіру, медициналық құралдар, құрылыс материалдары, әртүрлі өндірістік салалардағы, фармацевтикалық,

текстиль және ауылшаруашылығындағы инвестициялық ынтымақтастыққа негіз салынды.

Табиғи апаттарға ұшыраған ОА елдері үшін экономиканы жаңарту жағынан ғана емес, басқа да жағдайлар үшін Жапонияның мол тәжірибесі қажет. Ең алдымен, Жапонияның бастан өткізген қиын әрі қасіретті жағдайларын барынша оңай қабылдау біліктілігін үйренген жөн. Жапондықтардың «өмір» философиясы қоршаған ортаның өзгеруімен бірге өзгереді, табиғи катаклизм-жер сілкінісі және 2011 жылғы жойқын цунамидің артынша жаңа мәнге ие болады.

Кезінде «табиғатпен күрес және дүлей апаттардың алдын алу» талпыныстарын ұстанған Жапония, қазір де «апаттардың салдарының азайтылуы» үшін жаңа талпыныстарға, яғни апаттарға қарсы тұратын берік мемлекетке айналу мақсатында екі дүркін және үш дүркін қауіпсіздік шараларын қабылдау дайындығынан өтуде. Ютака Банно: «Қиын жағдайды жақсы мүмкіндікке айналдыру өте маңызды», – деп санайды. Жер сілкінісі жапондық өндіріске үлкен шығын әкелгенімен, Жапония апаттармен жұмыс істеу тәжірибесімен мүлдем басқа үлгідегі қоғам құратын болады.

Аймақтық логистиканың кедергісіз қызмет атқаруын қиындататын факторлардың бірі

деп аймақтағы әр елдің саясаттарындағы айырмашылықтары аталған. Өздерінің мемлекеттік шекараларын бақылауға байланысты саясат, ортақ сауда-экономикалық жүйе құрудағы қиындықтарға әкелетін сауда-экономикалық жүйелер әртүрлі. Сонымен қатар заңдар, нормативті-құқықтық актілер, т.б. шарттар инвестициялық қызмет үшін кедергі келтіреді; кедендік рәсімдердің күрделенбеуі талаптанылады; жемқорлық пен парақорлық байқалады.

«Жапон-Ортаазиялық экономикалық форумның» төрағасы, сонымен бірге ОА мәселелері бойынша арнайы өкіл, Жапония СІМ-нің Еуропа Департаментінің Бас директорының Орынбасары Тойохиса Кодзукидің пікірімен келісеміз. Ол Жапония мен Орталық Азия елдерінің арасындағы экономикалық байланыстардың одан әрі тереңдеуі үшін ОА елдерінің жапондық мәдениет пен менталитетті және жапондықтарға тән болжап айту, міндеттерді орындау, ұзақ мерзімді келешекке аса көңіл бөлу керектігін түсіну де маңызды деп санайды [7].

Болашақта Жапонияның Орталық Азия елдерімен қатынасы қалай жасалады деген сұраққа сенімді түрде Орталық Азия елдерінің әрқайсысының стратегиялық потенциалына байланысты деуге болады.

Әдебиеттер

1. Усубалиев Э. Центральноазиатское направление внешней политики Японии (1991-2003) // Москва. – 2004, – с. 3
2. Политика Японии // Сотрудничество и безопасность в ЦА: состояние и перспективы // отв. ред. Б.К. Султанова. – Алматы: КИСИ при президенте РК, 2008. – с. 233-242.
4. Усубалиев Э. “Трансформация Центральной Азии в коридор мира и стабильности” – новая инициатива Японии // Аналитика // Дальний Восток // Япония // 21 марта 2007. – С. 4
5. Ютака Банно. Вступительная речь Парламентского заместителя министра иностранных дел Японии, 26 Июля 2011 г. // Японско-Центральноазиатский экономический форум: www.mofa.go.jp/announce/announce/2011/12/1201_07.html
- 6 Губайдуллина М.Ш. Комментарий к публикации Акио Кавато о четвертом Форуме «Центральная Азия плюс Япония» // Вестник КазНУ. Серия МО и МП. – 2012. – № 4. С.71.
- 7 Тойохиса Кодзуки. Chairperson's Summary, July 2011 // «Central Asia plus Japan» Economic Forum: www.mofa.go.jp/region/europe/dialogue/pdfs/forum1107_csummary_r.pdf

References

- 1 Usubaliev E. Centralnoazyatskoe napravlenie vneshnei politiki Yaponii (1991-2003) // Moskva. 2004, s.3
- 2 Politika Yaponii // Sotrudnichestvo I bezopasnost v CA: sostoyanie I perspektivy. // Otv. red. B.K. Sultanova. – Алматы: KISI pri presidente RK, 2008. – s. 233-242.
- 3 Usubaliev E. “Transformaciya Centralnoi Azii v koridor mira i stabilnosti” – novaya iniciativa Yaponii // Analitika// dalnyi Vostok// Yaponiya// 21 marta 2007, S.4
- 4 Yutaka Banno. Vstupitelnaya rech Parlamentskogo zamestitelya ministra inostrannyh del Yaponii, 26 Iyulya 2011 g. // Yaponno-Centralnoazyatskii ekonomicheskii forum: www.mofa.go.jp/announce/announce/2011/12/1201_07.html
- 5 Gubaidullina M.Sh. Komentarii k publikacii Akiyo Kavato o chetvertom Forume “Centralnaya Aziya plus Yaponiya” // Vestnik KazNU. Seriya MO I MP. – 2012. – № 4. S.71
- 6 Toiohisa Kodzuki. Chairperson's Summary, July 2011 // "Central Asia plus Japan" Economic Forum: www.mofa.go.jp/region/europe/dialogue/pdfs/forum1107_csummary_r.pdf